

Тема 10. Друга світова (тотальна) війна і доля української культури

Мета: визначити наслідки подій Другої світової та, локально, німецько-радянської війни для української культури, проаналізувати її здобутки та втрати.

План лекції:

1. Радянська ідеологія та українська культура.
2. Особливості німецької окупаційної влади в сфері культури.
3. Український націоналізм та розвиток культури.

Ключові терміни й поняття: евакуація, культурні цінності, окупаційний режим, пропаганда.

10.1. Радянська ідеологія та українська культура

Одну із трагічних сторінок історії української культури відкрив початок 22 червня 1941 р. німецько-радянської війни. Радянська влада намагалася організувати широкомасштабні заходи з евакуації українських культурних цінностей у східні райони СРСР. Однак, в першу чергу евакуації підлягали (окрім, звичайно, об'єктів промисловості) партійні документи й архіви органів державної безпеки. А також експонати, які вважалися «найціннішими». Евакуювалася і значна частина інтелігенції, яка не підлягала мобілізації до чинної армії. За межі України було вивезено майже 70 % вищих навчальних закладів. Евакуювали театральні колективи, однак театральний реквізит був вивезений зовсім не в повному обсязі, як і експонати художніх, історичних, краєзнавчих та інших музеїв.

До евакуації призначалися особливо цінні та унікальні документи. На жаль, некомпетентність у проведенні евакуації та навмисні дії спричинили загибель численних скарбів національної культури. Радянська влада свідомо нищила в переддень окупації архіви, які не вдалося евакуювати через брак транспортних засобів (або й не передбачалося евакуювати з «ідеологічних» міркувань).

У роки нацистської окупації найінтенсивніше культурно-освітня і літературно-мистецька робота велася в Галичині, де ставлення до неї лишилося дещо лояльнішим, ніж до інших українських територій. Українська інтелігенція впродовж липня 1941 р. поновила роботу громадських організацій і товариств, що діяли тут до вересня 1939 р., зокрема «Просвіти». Видавалось 48 національних пресових видань. Після короткочасної реорганізації запрацювали професійні театри у Львові, Станіславові (Івано-Франківську), Тернополі, Коломиї, Стрию. Вже 19 липня Український театр Львова показав глядачам оперу «Запорожець за Дунаєм», а згодом «Марусю Богуславку», «Наталку Полтавку» та інші п'єси української та світової класики.

Відродженню національної ідеї присвятили себе й діячі української радянської культури, які опинилися в східних районах СРСР. Там у

літературі і науці почався рух за відновлення власної історичної пам'яті, за реальне національне усвідомлення народу і не лише в боротьбі з нацизмом, а й у перспективі, у всіх галузях суспільного буття. З очевидних причин, цей рух був великою мірою контрольований і негласно стримуваний, як партійними органами, так й НКВС.

З кінця 1941 р. в українській радянській літературі одна за одною починають друкуватися статті істориків і письменників, присвячені величним сторінкам національного минулого, передусім яскравим зразкам відсічі загарбникам і поневолювачам. Раз у раз вони звертаються з різних тематичних приводів до героїчних постатей вітчизняної історії: Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Петра Конашевича-Сагайдачного. Однак, центральною фігурою став саме Богдан Хмельницький, через «приєднання» України до Московії. В умовах небажання українців боронити радянський тоталітаризм, подібна фігура мала стати прикладом для наслідування.

Роки війни стали часом появи віршованих творів, які об'єднала тема нестерпної туги за рідною землею (Максим Рильський «Слово про рідну матір»; Павло Тичина «Голос матері», «В безсонну ніч»; Володимир Сосюра «Любіть Україну»; Андрій Малишко – цикл «Україно моя»).

Мужність і героїзм народу, що піднявся на боротьбу з ворогом, стають провідною темою і в українському живописі. Масштабні, змістовні полотна воєнно-патріотичної тематики виходять з-під пензля художників Миколи Глуценка, Михайла Дерегуса, Василя Касіяна, Федора Самусєва, Карпа Трохименка, Олексія Шовкуненка, Тетяни Яблонської та ін.

З початком війни відкидає захисну броню усталених стереотипів Олександр Довженко, який створює низку оповідань, два документальні фільми, кіноповість «Україна у вогні». У ці роки йому відкривається жахлива реальність геополітичного становища України, її майбутнього. Зрозуміло, що у Сталіна подібні одкровення Довженка викликали лють і гостре заперечення, що позначилося на долі митця.

10.2. Особливості німецької окупаційної влади в сфері культури.

У роки нацистської окупації найінтенсивніше культурно-освітня і літературно-мистецька робота велася в Галичині. У Львові відновлювали діяльність творчі спілки. Українські митці відразу повернулися до своїх первісних організаційних форм об'єднання – за національним принципом. Літератори утворили Спілку українських письменників; художники, скульптори, мистецтвознавці заснували Спілку українських образотворчих митців; актори – Спілку українських театральних митців; працівники преси – Спілку українських журналістів; композитори, музиканти-виконавці, музикознавці – Спілку українських музик.

В українських містах почали масово знищувати пам'ятники більшовизму й перейменовувати назви вулиць і площ, яким поверталися старі імена або надавалися імена на честь українських національних і

культурних діячів. Не оминули ці процеси й Запоріжжя, де з'явилися вулиці з іменами козацьких отаманів та гетьманів.

Пожвавлення наукового і культурного процесу в Галичині пов'язане з приїздом до Львова з Наддніпрянської України істориків Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, письменників Аркадія Любченка, Івана Багряного та ін. Приїзд 1943 р. до Галичини великої групи акторів і режисерів з центральних і східних земель України дав змогу розширити репертуар місцевих театрів та істотно піднести їхній мистецький рівень. Масовий переїзд діячів культури був зумовлений наступом Червоної армії й початком рерадянзації Наддніпрянських областей.

Відновлювалося національно-культурне життя і на інших українських землях, де впродовж 1941-1942 рр. з'явилося понад 100 україномовних газет, відкрито близько 2 тис. православних храмів.

На Волині, Поділлі, Слобожанщині, Придніпров'ї створювалися товариства «Просвіти». У центральній, східній та південній Україні «Просвіти» були відновлені з ініціативи похідних груп ОУН і стали справжніми місцевими центрами культурного та суспільно-політичного життя, намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами. Відкриті просвітянами бібліотеки, творчі гуртки, майстерні надавали неоціненну підтримку українцям.

У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Луцьку, Рівному, Проскурові, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Херсоні та інших містах відкрились українські драматичні театри, репертуар яких складався з творів національної класичної спадщини, переважно історико-побутового змісту.

Німецька влада дозволяла театральну діяльність як одну з форм обслуговування дозвілля окупаційних структур. Доля працівників підкупаційного театру була складною і суперечливою, їм доводилося одночасно служити німецькій окупаційній владі й українському народу за покликанням власного сумління.

Драматичні та оперні театри змінюють свої репертуари, зосередившись на постановках німецької класики, додаванням аполітичних вистав чи опери з українського й російського театрального спадку.

Масові розстріли інтелігенції стали буденним явищем, а будь-який супротив карався безоглядним терором. У Києві на початку 1942 р. були розстріляні поетеса, редактор літературного журналу «Літаври» Олена Теліга, поет Іван Ірлявський, редактор газети «Українська дійсність» Іван Рогач та інші учасники похідних груп ОУН.

Військово-поліційний терор окупантів швидко розвіяв ілюзії тих, хто сподівався від нових властей послаблень у культурному житті. Вже на початку липня 1941 р. нацисти у Львові розстріляли вчених, лікарів та представників їхніх родин (загалом 41 людину).

Наприкінці 1941 р. нацисти різко посилили нагляд за всіма українськими товариствами і заборонили будь-які публічні зібрання, за винятком попередньо дозволених службових засідань. Заборонялося створення будь-яких нових національних товариств. У Галичині 1942 р. були офіційно

розпущені всі незареєстровані українські організації і товариства, зокрема «Просвіта». Відтоді українці могли проводити культурно-освітню роботу лише в організаційних межах краківського Українського центрального комітету (УЦК) під керівництвом Володимира Кубійовича.

Особливо ретельно контролювали окупанти діяльність засобів масової інформації: радіо, видавництв, преси тощо. Для цього було створено «Німецьке видавниче і друкарське товариство» з центром у Луцьку, яке одержало виняткове право давати дозвіл на заснування часописів і їх відповідно контролювати. Кожна газета повинна була три чверті площі надавати для матеріалів німецького інформаційного агентства. На початку 1942 р. посилюється ідеологічний контроль окупаційної влади за періодичними виданнями. Українська преса втрачає свій первісний зміст і перетворюється на україномовні рупори нацистської пропаганди. З газетних і журнальних сторінок зникають статті з української історії та літератури. Такі видання, як «Українське слово», «Вісті», «Литаври», «Український хлібороб» взагалі закриваються, а співробітники їхніх редакцій репресуються.

Величезних розмірів набуло пограбування окупантами мистецьких та історичних цінностей українського народу, особливо під час відступу нацистів. Паралельно із розграбуванням музеїв, відбувалося пограбування і фактичне знищення українських бібліотек та архівів.

10.3. Український націоналізм та розвиток культури

Національно-культурному життю сприяли похідні групи ОУН, скеровані вглиб України для створення українських органів місцевого самоврядування і пропагандистської роботи. У багатьох окупованих містах саме їм належала ініціатива заснування українських друкованих органів, шкіл, театрів.

Із наявних на сьогоднішній день матеріалів, можемо зробити висновок, що одним із пріоритетних напрямків діяльності підпілля Організації українських націоналістів (революційної), в тому числі і на території Запорізької області, було створення мережі орбітальних структур. Наявність таких організацій та закладів давала можливість використовувати легальні засоби для досягнення цілей оунівців. Актуалізація цього напрямку, вочевидь, була пов'язана із активізацією репресій нацистських спецслужб проти націоналістів та переходом ОУН-р до глибокого підпілля.

У м. Мелітополь членам ОУН-р вдалося створити окружний провід, до складу якого увійшов і відомий краєзнавець, колишній директор місцевого музею Іларіон Курило-Кримчак. Влітку 1942 р. він звернувся до гебітскомісара Гейніша з проханням дати дозвіл на відновлення музею. На засіданні радників Мелітопольської міської управи 25 липня 1942 р., за поданням присутнього Іларіона Курила-Кримчака, було затверджено бюджет відновленого музею, як складову міського Фінансового плану.

Першими експонатами відновленого музею стали деякі речі із старих колекцій, які врятував Курило-Кримчак у жовтні 1941 р., перевізши із Мелітополя до с. Вознесенка, тим самим не дозволивши румунським військам цілковито пограбувати музей.

Не зважаючи на те, що розмови про відкриття відновленого музею тривали ще від літа 1942 р., перший наказ по музею було датовано лише 1 листопада. Останній наказ, про відрядження Курила-Кримчака, датований 13 серпня 1943 р.

У відновленому музеї страшенно відчувався брак матеріалів для експозицій. Через газету «Мелітопольський край» музейники зверталися до жителів міста з проханням повернути розграбовані колекції. У зверненні було перераховано, що саме винесено з музею у 1941 р.: археологічні, історичні й інші колекції, книги, картини, устаткування. Простіше кажучи, майже все.

Влітку 1943 р. Мелітопольський музей переходить у підпорядкування ще одного дітища Іларіона Курила-Кримчака – новоствореного Науково-дослідного (краєзнавчого) інституту Таврії. У офіційному повідомленні про створення Інституту, яке було розіслано по інформаційним агентствам, зазначалося що міська управа порушила перед генерал-комісаром питання про вишукування коштів на розвиток установи. Вже 20 липня з'явилося розпорядження виділити на утримання нової наукової установи у 3-му кварталі кошти в розмірі 18 тисяч рублів.

У Бердянську відродженням краєзнавчого руху також, в основному, займалися місцеві члени націоналістичного підпілля. За ініціативи керівника районного осередку ОУН-р Пантелія Клименка, який у 1930-х рр. був директором Бердянського музею, на початку липня 1942 р. було засноване «Науково-краєзнавче товариство» на чолі із педагогом Василем Зборовцем.

Краєзнавче товариство було створене при міському музею, але мало статус окремої організації. На час створення, поділялося на наступні секції: етнографічно-побутову, геологічну, зоологічну, ботанічну, історичну, агрономічну. Про результати своєї діяльності члени краєзнавчого товариства планували інформувати широку громадськість у формі доповідей, рефератів й лекцій на своїх зібраннях, які мали відбуватися 1-2 рази на місяць.

Для проведення досліджень товариство мало на меті якнайширше залучати до роботи вчителів та учнів шкіл. Зокрема, й створити молодіжні краєзнавчі гуртки. Долучитися до роботи краєзнавчого товариства могли усі охочі, різного віку й професій.

До завдань товариства входили такі напрямки: збирання усної історії, обрядових, історичних, бурлацьких тощо пісень, оповідань, іншого фольклору.

Невдовзі після створення краєзнавчого товариства у місцевій газеті «Світанок» членом товариства А. Костюченком було опубліковано нарис «По Бердянщині: з нотаток краєзнавця», який певною мірою є своєрідною рекламою, як для новоствореної організації, так і для руху в цілому. Зокрема, у статті висвітлені питання флори й фауни, корисних копалин, палеонтології, археології, історії заселення краю, фольклору тощо. Підсумовуючи все перераховане, автор писав: «зроблений мною перелік усього цікавого в житті нашої Бердянщини, звичайно, далеко не повний. Доповнити його та

досконально вивчити й використати в інтересах науки і практичної роботи – це обов'язок і найближче завдання нашого краєзнавчого товариства».

2-го серпня 1942 р. відбулося засідання краєзнавчого товариства, на якому заслухано доповідь А. Костюченка про археологічні знахідки на Бердянщині. Доповідач, перш за все, зупинився на історії археологічних досліджень на території краю, «про розкопани могили та про знахідки кам'яної зброї часів неоліту в Нововасилівці і Орлівці, решток культур скифської, грецької і інш.». Крім того було висвітлено історію побудови лінії укріплень.

На наступному засіданні товариства, яке відбулося 9-го серпня доповідав Василь Зборовець, який висвітлив тему «Асимілятори та асимілянти в мові кубанських козаків».

На одному із зібрань товариства вчителька Падалка розповіла про весільний обряд, записаний нею у с. Попівка Куйбишевського району (тепер – с. Смирнове Більмацького району).

За наслідками своєї пошукової діяльності краєзнавче товариство планувало випустити власний науковий збірник по дослідженню Бердянщини.

Окремо варто зупинитися на діяльності Бердянського музею періоду окупації. 5 липня 1942 р., після певної реорганізації, його було відкрито для відвідувачів. Функціонував тут історичний відділ, який був «вчищений» від експонатів, пов'язаних із соціалістичним будівництвом. Разом із тим відмічалось, що найбільш цінні речі, як наприклад археологічні колекції, були забрані радянською адміністрацією на евакуацію. Через це, одним із першочергових завдань музею на той час було збирання та систематизація історичного матеріалу для поповнення експозиції і повноцінного функціонування відділу історії Приазов'я.

На той час музей працював щоденно, окрім понеділка, з 10 до 17 години. Вхід та послуги екскурсовода були безкоштовними.

У травні наступного року у музеї готувався до відкриття відділ історії України, для якого були придбані українські вишиті рушники та виготовлено серію портретів українських історичних діячів.

Крім того, краєзнавчий музей, за ініціативою сектору освіти й культури міської управи і з дозволу німецького управління організував художню виставку, до участі в якій були запрошені усі місцеві митці. На виставці було намічено організувати наступні секції: графіка, живопис, скульптура, художнє вишивання, різьба по дереву.

У серпні 1943 р. директор музею Георгій Манохін опублікував невеличкий звіт про діяльність краєзнавчого музею з дня відновлення роботи. Зокрема, було завершено роботи з розкопок скам'янілих решток південного слона біля с. Обіточне. Неподалік від с. Роза, в урочищі «Два колодязі» було знайдено могильник, який за інвентарем був датований скіфським часом. На хут. Глодове, неподалік від с. Троїцького, на приватному подвір'ї було знайдено залізну кольчугу, датовану Георгієм Манохіним добою середньовіччя.

Нацистський терор, антиукраїнська політика змінили настрої населення окупованих територій, пробудили рух опору. Керівництво ОУН та УПА надавало виняткового значення ідейному вихованню, пробудженню й розвитку національної свідомості населення і власного військового контингенту. Для цього створювалися спеціальні структури референтів-політвиховників, серед яких були значні сили підготовлених інтелігентів, налагоджений випуск найрізноманітніших підпільних видань: газет, журналів, брошур, листівок, відозв, прокламацій. Нелегальні газети та журнали ОУН «Ідея і чин», «За самостійну Україну», «Вільна Україна», «До зброї», «Самостійник», «Прапор молоді» та інші мали велике ідейно-інформативне навантаження: вони не лише оперативно відображали перебіг подій, а й висвітлювали складні політичні, теоретичні, навіть філософські проблеми. На кошти ОУН та УПА друкувалися збірки поезій, п'єс, оповідань, спогадів, пісенники, перевидавалися твори Євгена Маланюка, Олеся Бабія, Олександра Олеся, Миколи Хвильового, Дмитра Фальківського.

? Питання для самоконтролю

1. Визначте основні мотиви творчості радянських письменників під час німецько-радянської війни.
2. Порівняйте радянську та нацистську політики щодо української культури.
3. Схарактеризуйте роль української культури в теорії та практиці українського націоналізму.
4. Як вплинула війна на загальний стан української культури?